

w I półroczu nauki (8,6% ogólnej 122-godzinnej liczby godzin)¹⁸, a w dwuletnich liceach ogólnokształcących – po 2–8 godzin tygodniowo, w zależności od profilu nauki (6,4%, 11,2% i 12,9% ogólnej liczby godzin). Dwie godziny tygodniowo uczyli się również historii uczniowie klas I–III nowego trzyletniego liceum pedagogicznego, a w wymiarze 4 godzin – dwuletnich pedagogów (co stanowiło 5,7 i 6,1% czasu ogólnej 104- i 65-godzinnej puli czasowej)¹⁹.

Po roku 1945 historia pozostawała przedmiotem nauki we wszystkich rodzajach szkół średnich prowadzonych według głównych założeń ustawy z 1932 roku, natomiast od 1949 – w czteroletnich liceach ogólnokształcących, a w zreformowanych ustawą z 15 lipca 1961 roku²⁰ również czteroletnich liceach ogólnokształcących, na nauczanie historii przeznaczono po 2–3 godziny tygodniowo w klasach I–IV (w IV klasach tzw. humanistycznych realizowano dodatkowo 1–2 godziny historii)²¹. Takie przydziały godzin dla historii – z niewielkimi zmianami w zależności od przyjętych profili kształcenia licealnego – obowiązywały do roku 2002, a do 2011/2012 także w klasach I–III zreformowanego szkolnictwa ponadgimnazjalnego.

Od roku 1945 do 2002 historia pozostawała także przedmiotem nauczania w cztero- i pięcioletnich średnich szkołach zawodowych (technikach) i czteroletnich liceach zawodowych. Na wyznaczone programem nauczania treści przeznaczano zazwyczaj 1–2 godziny w dwu pierwszych klasach. Historii uczono też w latach 1945–1970 w każdej klasie trzy-, cztero- i pięcioletnich liceów pedagogicznych²² w wymiarze 2–3 godzin tygodniowo, a także 1 godziny tygodniowo – z wyłączeniem lat 1966–1981 – w zasadniczych szkołach zawodowych²³.

W szkole podstawowej razem z nauczaniem historii realizowano treści z edukacji obywatelskiej. W latach dwudziestych zajęcia z „nauki o Polsce współczesnej”²⁴ prowadzono w II półroczu VII klasy zamiast historii, w wymiarze 4–6 godzin w zależności od stopnia organizacyjnego szkoły powszechnej²⁵. Od roku 1934, również w II półroczu klas VII, obowiązywały zajęcia z „nauki o Polsce współczesnej”, w wymiarze 4 godzin²⁶. W latach międzywojennych przedmiotów o takiej nazwie nie wykazywano w siatkach nauczania. Od roku 1947 w II półroczu klasy VII realizowano „wiadomości o Polsce i świecie współczesnym” w wymiarze 2 godzin

¹⁸ *Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania (tymczasowy)*, Lwów 1934. Por. J. Sadowska, op.cit., s. 233.

¹⁹ *Ibidem*, s. 252, 268, 271.

²⁰ *Ustawa o rozwoju systemu oświaty i wychowania z 15 lipca 1961 roku* Dz. U 1961, nr 32, poz. 160.

²¹ *Program nauczania liceum ogólnokształcącego. Historia. Klasy I–IV*, Warszawa 1970. Por. K. Stachura, op.cit., s. 230.

²² Por. A. Młynarczyk-Tomczyk, *Edukacja historyczna w liceach pedagogicznych (1944–1970). Teoria i praktyka*, Kielce 2009, rozdz. II.

²³ Na podstawie *Ustawy z 15 lipca 1961 roku*. naukę historii wyeliminowano z kształcenia w zasadniczych szkołach zawodowych.

²⁴ Nazwę przedmiotu kształcenia obywatelskiego świadomie podano w cudzysłowie, aby była lepiej widoczna.

²⁵ A. Kulczykowska, op.cit., s. 64.

²⁶ J. Sadowska, op.cit., s. 214, 220–221.

w tygodniu. W latach 1952–1956 takie kształcenie przyjęło nazwę „nauka o Konstytucji”, a po 1956 roku powrócono do nazwy „wiadomości o Polsce i świecie współczesnym”. W wyniku reformy z 1961 roku treści te zaczęto realizować na zajęciach z „wychowania obywatelskiego” w wymiarze 3 godzin w klasach VII i VIII²⁷. Po roku 1981 ponownie przekazano 3 godziny na zajęcia z „wiedzy obywatelskiej”, a od końca lat osiemdziesiątych – na lekcje „wiedzy o społeczeństwie”. W 1999 roku w siatce II etapu edukacyjnego szkoły sześcioklasowej – ze względu na połączenie treści historycznych z wiedzą o społeczeństwie – odrębnego przedmiotu do kształcenia obywatelskiego nie wyodrębniono, natomiast 2 godziny w tygodniu przyznano „wiedzy o społeczeństwie” w III klasach: gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych.

Również w szkolnictwie średnim zwracano uwagę na kształcenie obywatelskie. W najwyższej klasie międzywojennego pięcioklasowego gimnazjum doliczono do historii 1–2 dodatkowe godziny na „naukę o Polsce współczesnej z elementami geografii”. W zreformowanych dwuletnich liceach ogólnokształcących w ciągu 2 lat nauki realizowano tak zwane zagadnienia z życia współczesnego (choć początkowo zaproponowano nazwę „nauka obywatelska”) w wymiarze 2 godzin tygodniowo²⁸. W 1945 roku dla przedmiotu kształcenia obywatelskiego proponowano różne nazwy, a ostatecznie przyjęto „naukę o Polsce i świecie współczesnym”. I ona to od września 1947 roku w klasach VIII szkół powszechnych stała się obowiązkowym przedmiotem nauczania. Właściwego jednak programu dla poziomu średniego nie opracowano²⁹. Pomimo to od początku roku 1947/1948 we wszystkich szkołach wprowadzono 1 godzinę tygodniowo zajęć z zagadnień społeczno-gospodarczych realizowanych w ramach lekcji wychowawczych³⁰, a od 1949 zaczęła obowiązywać w klasie XI „nauka o społeczeństwie”. Od 1 września 1952 roku natomiast, w XI klasie licealnej oraz w ostatnich klasach liceów pedagogicznych i techników zawodowych wprowadzono „naukę o Konstytucji”, którą realizowano do początków listopada 1956 roku. Od 24 listopada 1956 roku aż do połowy lat sześćdziesiątych kształcenie obywatelskie w ostatnich klasach szkół średnich realizowano w ramach prezentacji „wiadomości o Polsce i świecie współczesnym”. Od roku szkolnego 1960/1961 do szkół średnich wniesiono drugi przedmiot o nazwie „propedeutyka filozofii”, dla wzbogacenia treści kształcenia ideologicznego młodzieży uczącej się³¹. Od początku roku 1967/1968 natomiast, zamiast tych dwóch przedmiotów zaczęto uczyć „nauki o społeczeństwie”, a od września 1968 nazwę tę zmieniono na „wychowanie obywatelskie” i uczono go w wymiarze 3 godzin tygodniowo w ostatnich klasach liceów ogólnokształcących, liceów pedagogicznych, w technicach i liceach zawodowych – jako pogłębienie

²⁷ Por. *Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej (tymczasowy). Wychowanie obywatelskie. Klasy VII i VIII*, Warszawa 1963. Por. K.. Stachura, *Wychowanie obywatelskie jako przedmiot nauczania w Polsce Ludowej*, Zielona Góra 1984, s. 202.

²⁸ Nie były to jednak odrębne przedmioty nauki. Por. J. Sadowska, op.cit., s. 257–258.

²⁹ K. Stachura, op.cit., s. 44, 53. Tylko w gimnazjum i liceum dla dorosłych o ustroju semestralnym, obok tego przedmiotu obowiązywała też propedeutyka nauk społeczno-gospodarczych.

³⁰ *Instrukcja z 7 października 1947 r. w sprawie realizacji zagadnień społeczno-wychowawczych, „Polska i Świat Współczesny”* (Warszawa) 1948, nr 2, s. 27. Por. K.. Stachura, op.cit., s. 59.

³¹ Ibidem, s. 153, 173, 178, 183.

i rozszerzenie tematyki kształcenia obywatelskiego realizowanego w szkole podstawowej. Dwa lata później, bo od roku 1970/1971, wprowadzono „propedeutykę nauki o społeczeństwie” i uczono jej w ostatniej klasie w wymiarze 2–3 godzin³². Zmiana nazwy tego przedmiotu nastąpiła po raz kolejny na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku. Kształcenie obywatelskie w szkołach średnich nazywano „wiedzą o społeczeństwie”³³. I taką również nazwę nadano temu przedmiotowi w siatkach zreformowanego w 2002 roku szkolnictwa ponadgimnazjalnego³⁴.

Powyższe modyfikacje i zmiany dotyczyły też zasadniczego szkolnictwa zawodowego. Od początku roku szkolnego 1968/1969 we wszystkich tego typu szkołach zamiast „wiadomości o Polsce i świecie współczesnym” wprowadzono „wychowanie obywatelskie” w wymiarze 3 godz. tygodniowo³⁵. W latach osiemdziesiątych takie „wychowanie” stało się „wiedzą obywatelską”, a ramach wdrażania od 1999 roku założeń reformy strukturalnej do polskiego szkolnictwa – „wiedzą o społeczeństwie”.

Prezentując miejsce historii wśród wszystkich przedmiotów szkolnych, warto zwrócić uwagę na to, że w latach 1918–1932 znajdowała się ona na 6–7 pozycji w siatkach nauczania (po religii, języku polskim i przedmiotach matematyczno-przyrodniczych). Reforma jędrzejewiczowska podniosła jej rangę do 3 pozycji (po religii i języku polskim), a w latach Polski Ludowej i PRL historia zajmowała w niej również 3 miejsce (po języku polskim i języku rosyjskim). Od roku 1999 figuruje ona w siatkach (jako blok o nazwie: „historia i społeczeństwo” czy „historia”) na 2 lub 3 miejscu. W planach nauczania szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych, wydanych zarówno przed rokiem 1939, jak i po 1945, tuż za historią umieszczano właściwą nazwę przedmiotu z zakresu kształcenia obywatelskiego. Taka pozycja historii w tych dokumentach spowodowała, że znajdowała ona również „wysokie” miejsce w arkuszach ocen i na świadectwach szkolnych, przy czym tu na pierwszym miejscu umieszczano zawsze zapis o nazwie: „sprawowanie” bądź „zachowanie”³⁶.

Podsumowując, można stwierdzić, że w ciągu ponad 80 lat historii uczono przede wszystkim w wyższych klasach szkoły podstawowej (V–VII, V–VIII) i we wszystkich klasach szkół średnich ogólnokształcących. W niektórych latach podbudową do kształcenia historycznego, czyli tak zwanego kursu systematycznego realizowanego od klasy V szkoły podstawowej, była poprzedzająca je w IV klasie nauka dziejów oj-

³² Ibidem, s. 215–216, 228, 248, 272.

³³ Problem ten podjęła także E. Biesiadecka, prezentując we wrześniu 2013 roku na konferencji zorganizowanej przez Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego w Zgorzelnicy i Görlitz nt. „Nauka – Społeczeństwo – Kultura” referat o nazwie *Rola pracy w podręcznikach i materiałach metodycznych w edukacji społecznej i obywatelskiej w latach 1944–1989*.

³⁴ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 26 lutego 2002 roku w sprawie podstawy programowej kształcenia i Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 23 grudnia 2008 roku w sprawie podstawy programowej*, „Dziennik Ustaw” 2002, nr 51, poz. 458 (ze zmianami z lat 2003–2008) i 2009, nr 4, poz. 17.

³⁵ *Program nauczania zasadniczej szkoły zawodowej. Wychowanie obywatelskie*, Warszawa 1967; K. Stachura, op.cit., s. 215, 228, 248–249, 272.

³⁶ A. Glimos-Nadgórska, *Świadectwa szkolne obrazem zmian w systemie nauczania i wychowania uczniów* [w:] *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo*, t. 1. *Społeczeństwo*, red. G. Pańko, B. Techmańska, M. Zawadka, Opole–Wrocław–Lubin 2011, s. 116–142.

czystych jako tak zwane kształcenie propedeutyczne (1919–1932, 1945–1965) bądź epizodyczne (od roku 1981 do początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku)³⁷. Rozszerzeniem nauczania historii było kształcenie obywatelskie, realizowane w różnym wymiarze czasowym, najczęściej w ostatnich latach nauki szkolnej. Trudno jest jednoznacznie określić procentowy udział czasu przeznaczanego na naukę historii w cytowanych tu siatkach nauczania, bo zarówno w dwudziestoleciu międzywojennym, jak i po roku 1945 w szkołach podstawowych oraz średnich odmienna była liczba obowiązkowych przedmiotów nauczania.

2. CELE NAUCZANIA I WYCHOWANIA

2.1. Założenia ogólne

Prezentując zarys celów nauczania historii, należy stwierdzić, iż – niezależnie od określonych zmian i trendów pedagogicznych wprowadzanych do polskiej szkoły – formułowano je do połowy lat osiemdziesiątych XX wieku w sposób ogólny, a w latach następnym w ujęciu operacyjnym, z zastosowaniem taksonomii ABCD³⁸. Również w ujęciu ogólnym formułowano cele nauczania zamieszczone w „uwagach ogólnych” jednolitych, obowiązujących wszystkich nauczycieli (do 31 sierpnia 1999 roku) zawartych w programach szkolnych. W podstawach programowych wydanych przed reformą 1999 roku, jak i w tego rodzaju dokumentach z lat 1999, 2002 i 2008, sformułowano je natomiast w ujęciu operacyjnym i umieszczano zarówno w zaleceniach ogólnych, jak i przy prezentacji materiału nauczania.

Do ogólnych celów poznawczych – na poziomie szkoły powszechnej (podstawowej) – zaliczano zapoznanie uczniów z najważniejszymi dziejami ojczystymi, podawanymi na tle historii powszechnej. W szkołach średnich natomiast w szerszym zakresie prezentowano zagadnienia z historii Polski i również na szerszym tle dziejów powszechnych. Zapis ten był zgodny – o czym wyżej wspomniano – z kon-

³⁷ Według programu z 1997 roku (*Program nauczania dla szkoły podstawowej. Historia*. Program zatwierdzony do użytku szkolnego przez MEN dnia 27 IX 1996 roku. Decyzja nr DKO-4014-8/96, Warszawa 1997) nadal w klasie IV obowiązywały tylko dzieje ojczyste. Jednak autorzy niektórych podręczników (na przykład J. Topolski, *Uczmy się historii*, Poznań 1995) wprowadzili do narracji w klasie IV dzieje powszechne.

³⁸ Por. m.in. B. Niemierko, *Cele i wyniki kształcenia*, Bydgoszcz 1988; K. Denek, *Operacjonalizacja celów dydaktycznych jako punkt wyjścia doskonalenia procesu kształcenia*, „Neodidagmata” (Poznań) 1988, nr 18; M. Kujawska, *W sprawie operacjonalizacji celów kształcenia historycznego*, „Wiadomości Historyczne” (Warszawa) 1994, nr 1.

E. Chorąży, D. Konieczka-Śliwińska, S. Rożak, *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka*, Warszawa 2008, s. 98–102. Zagadnienia operacjonalizacji celów wprowadzono stopniowo do akademickich podręczników z dydaktyki (metodyki) historii. Por. m.in. T. Słowikowski, *Metodyka nauczania historii*, Warszawa 1972 i *Dydaktyka historii w szkole podstawowej*, red. J. Centkowski, Warszawa 1989, s. 8–17.

centrycznym układem treści nauczania historii, obowiązującym w polskim systemie szkolnym do końca roku 2011/2012. Władze szkolne każdorazowo zwracały uwagę na potrzebę realizacji celu kształcącego, a zwłaszcza na kształcenie umiejętności historycznych. Jednak zalecenia te pozostawały jakby w „cieniu” celu poznawczego, a głównie wychowawczego. Poświęcając najwięcej uwagi temu ostatniemu – dlatego że stanowił podstawę do realizacji wytyczonych założeń polityczno-społecznych ugrupowania czy partii politycznej sprawujących władzę w naszym kraju – „przy okazji” zwracano też uwagę na kształcenie niektórych umiejętności. Z tych właśnie przyczyn we wskazaniach zawartych w *Uwagach wstępnych* poszczególnych programów z lat 1919–1997 znaleźć można różne sformułowania poznawczych, kształcących i wychowawczych celów nauczania historii³⁹.

W okresie międzywojennym szczegółowo określone treści poznawcze i wychowawcze programów szkolnych, łącznie z kształceniem umiejętności, służyły do realizacji celów wychowania narodowego i państwowego⁴⁰. Celów kształcących zazwyczaj nie wyodrębniano, ale umieszczano jako element szczególnie ważny przy egzemplifikacji celów wychowawczych. W powojennym 45-leciu (1945–1989), jak i po roku 1989 zamieszczono odmienne pod względem merytorycznym cele nauczania historii, dostosowane do zasad ustrojowych i założeń ideologicznych sił sprawujących władzę polityczną w Polsce.

Po wprowadzeniu obowiązku ogłaszania *podstawy programowej* (nazywanej wcześniej *minimum programowym*)⁴¹ dla poszczególnych przedmiotów szkolnych – pomimo dalszego funkcjonowania jednolitych programów nauczania⁴² – cele nauczania przedstawiano zgodnie z założeniami operacjonalizacji, a zatem wyraźnie zaznaczono, co uczeń powinien wiedzieć (znać), rozumieć i potrafić. Zwrócono więc uwagę na kwestię określonego zakresu wiedzy uczniów i na proces kształcenia ich umiejętności. Jednak w ostatnich jednolitych programach nauczania z roku 1997⁴³ cele etapowe określono za pomocą czasowników operacyjnych, a po nich zamieszczono dopiero cele ogólne, które nazwano: poznawczymi, kształcącymi i wychowawczymi. Brak w taksonomii ABCD wyraźnego zwrotu odnoszącego się do zagadnień wychowawczych spowodował, że zadania wytyczane szkole jako cele wychowawcze znalazły swe miejsce w taksonomicznym ujęciu, zarówno na poziomie wiedzy (I AB), jak i umiejętności (II CD), bowiem zaproponowane przez Henryka Suchojada

³⁹ Autorka ma świadomość, iż te trzy podstawowe cele były różnie nazywane, na przykład cele wychowawcze określano też ideologicznymi. Problemu tego nie podnosi, bo nie wchodzi on w zakres niniejszych rozważań. Por. J. Maternicki, Cz. Majorek, A. Suchoński, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1993, s. 151–159.

⁴⁰ Por. M.A. Jakubiak, *Ideologia wychowawcza sanacji, „Saeculum Christianum”* (Warszawa) 10, 2003, nr 1, s. 253–266.

⁴¹ *Ustawa o systemie oświaty z 7 IX 1991 roku*, Dz U 1991, nr 95, poz. 425.

⁴² *Historia. Szkoła podstawowa. Minimum programowe obowiązujące od 1 września 1992 r.*, Warszawa 1992, s. 3.

⁴³ *Program nauczania dla szkoły podstawowej. Historia*, Warszawa 1997, s. 8–9; *Program nauczania dla liceum ogólnokształcącego. Historia*, Warszawa 1997, s. 7–8.

przyjmowanie III poziomu taksonomicznego dotyczącego kształcenia postaw praktycznie nie jest realizowane⁴⁴.

2.2. Cele poznawcze

W pierwszym dziesięcioleciu Polski niepodległej celem nauczania historii było między innymi zaznajomienie uczniów z najważniejszymi momentami przeszłości narodowej i najważniejszymi wydarzeniami z dziejów powszechnych⁴⁵. W okresie przygotowywania założeń reformy jędrzejewiczowskiej stwierdzono, że „osią zasadniczą programów wszystkich stopni szkoły ogólnokształcącej jest «Polska i jej kultura»⁴⁶. Wytyczenie takiej osi programowej dla trzech szczebli organizacyjnych szkolnictwa powszechnego było zgodne z założeniami wychowania państwowego. I takie również zadania znalazły się w zapisach programowych tych szkół wydanych po roku 1932⁴⁷. W 1947 roku stwierdzono, że uczeń ma poznać *wiadomości w miarę możliwości wyczerpujące w zakresie objętych programem dziejów ojczystych i powszechnych*⁴⁸. Tak sformułowany cel znacznie rozszerzono w 1949 roku, gdy stwierdzono między innymi, że nauczanie historii ma na celu „możliwe pełne i naukowe poznanie przez uczniów przeszłości świata i Polski, przede wszystkim od strony poznania rozwoju pracy ludzkiej, życia mas ludowych, klas pracujących i ich walki o postęp i sprawiedliwość społeczną w oparciu o metodę materializmu historycznego i dialektycznego⁴⁹. Zapis ten odzwierciedlał z całą mocą założenia ideologiczne Polski Ludowej⁵⁰. Należał do tych, który wytyczał uczniom niezwykle rozległe i bardzo trudne cele i jako jedyny preferował dzieje powszechne, a dopiero na drugim miejscu sytuował historię ojczystą. Zupełnie inaczej potraktowano ten problem w programie dla szkoły podstawowej z roku 1959 i w dokumentach z lat następnych. Celem poznawczym nauczania historii – według zapisu z 1959 roku – było „zaznajomienie uczniów z dziejami Polski i z wybranymi elementami historii powszechnej, z najwybitniejszymi osiągnięciami naszego narodu i ludzkości w dziedzinie nauki i kultury⁵¹. Takie same cele podano w dokumentach z 1963, 1970 i 1981 roku⁵², ale

⁴⁴ Por. H. S u c h o j a d, *Taksonomia celów a nauczanie historii*, *Wiadomości Historyczne*” (Warszawa) 1986, nr 5, s. 437–438. O tej propozycji wspomniano tylko w uniwersyteckiej dydaktyce historii (J. M a t e r n i c k i, Cz. M a j o r e k, A. S u c h o Ń s k i, op.cit., s. 166) oraz w pracy M. B i e n i e k (*Dydaktyka historii, Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2007, s. 17).

⁴⁵ *Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Historia*, Warszawa 1920, s. 3.

⁴⁶ J. B a l i c k i, *Prace Ministerstwa nad programami szkół ogólnokształcących w związku z realizacją ustawy o ustroju szkolnictwa*, „Oświata i Wychowanie” (Warszawa) 1934, nr 8–10, s. 454.

⁴⁷ J. S a d o w s k a, op.cit., s. 199–201.

⁴⁸ *Program nauki w 8-letniej szkole podstawowej. Projekt. Historia*. Warszawa 1947, s. 5.

⁴⁹ *Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej. Projekt. Historia*, Warszawa 1949, s. 3.

⁵⁰ Por. B. J a k u b o w s k a, op.cit., s. 189.

⁵¹ *Program nauczania w szkole podstawowej*. (Wydany na podstawie zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 10 kwietnia 1959 roku), Warszawa 1959, s. 123.

⁵² *Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej (tymczasowy). Historia. Klasy V–VIII*, Warszawa 1963, s. 2. *Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej (tymczasowy). Historia*.

w 1963 dodano potrzebę zaznajamiania uczniów z: „rolą mas ludowych i wybitnych jednostek w historii i z dziejami klas i walki klasowej na różnych etapach historycznych”. Passus zbliżony do powyższego umieszczono w programie z 1970 roku. W latach 1985 i 1990 to zapoznanie z dziejami dotyczyło „państwa i narodu polskiego”. Poszerzono ten fragment ponadto o dodatkowe zadanie: „ukazanie najważniejszych etapów rozwoju cywilizacyjnego i ludzkości oraz genezy współczesnych stosunków społeczno-gospodarczych, ustrojowych, politycznych i kulturalnych”⁵³. W programie z 1997 roku znalazł miejsce zupełnie inny jakościowo zapis celu poznawczego. Stwierdzono tam, że celem nauczania historii w szkole podstawowej jest „wstępne zapoznanie uczniów z najważniejszymi wydarzeniami z historii regionalnej, ojczystej i powszechnej oraz wkładem różnych kultur ras i narodów do dorobku cywilizacyjnego ludzkości”⁵⁴. Takie zadanie poznawcze uszczegółowiono w 1997 roku w etapowych celach poznawczych. Tak sformułowane cele poznawcze – z uwypukleniem historii regionalnej – miały istotne znaczenie, a nobilitację historii regionalnej należy postrzegać przez pryzmat rozwijającego się ruchu regionalistycznego i zadań, które mu wyznaczono⁵⁵.

W pięcioletnich gimnazjach ogólnokształcących (do 1932 roku) uczniowie mieli zapoznawać się z dziejami ojczystymi i historią powszechną, ale „historia ojczysta uznana została za środek całego nauczania”, a nauczanie dziejów powszechnych miało „zapobiegać powstawaniu uczuć fanatyzmu i szowinizmu narodowego”⁵⁶. W zreformowanych programach czteroletnich gimnazjów także stwierdzono, że uczniowie powinni zapoznać się z dziejami ojczystymi oraz ważniejszymi wydarzeniami z dziejów powszechnych, by łatwiej wypełniać zadania obywatelskie⁵⁷, a w syntetycznym programie historii dwuletnich liceów ogólnokształcących podkreślono „znaczenie wiedzy dotyczącej udziału Polski w tworzeniu dziejów i kultury europejskiej”. Zwrócono też uwagę na charakter i znaczenie państwa, eksponując przy tym między innymi ideę jagiellońską, rolę Polski na Wschodzie, jej siłę militarną i dostęp do Bałtyku⁵⁸. Wskazane zagadnienia stanowiły właściwą podstawę do realizacji zadań wychowawczych. Cele poznawcze, wytyczone w roku 1949 dla szkoły jedenastoletniej, obowiązywały też uczniów szkół licealnych. W programie z 1970 roku zwrócono uwagę na potrzebę „pogłębienia posiadanej przez nich wiedzy przez ukazanie dziejów Polski na szerszym tle historii powszechnej w chronologicznej kolejności i wzajemnych związkach”⁵⁹. Podobne stwierdzenia znaleźć można w celach sformu-

Klasy V–VIII, Warszawa 1970, s. 2. *Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej. Historia. Klasy V–VIII*, Warszawa 1981, s. 2.

⁵³ *Program szkoły podstawowej. Historia. Klasy IV–VIII*, Warszawa 1985, s. 4; *Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej. Historia*, Warszawa 1990, s. 5.

⁵⁴ *Program nauczania dla szkoły podstawowej. Historia*, Warszawa 1997, s. 8.

⁵⁵ Por. D. Konieczka-Śliwińska, *Edukacyjny nurt regionalizmu historycznego w Polsce po 1918 roku. Konteksty – koncepcje programowe – realia*, Poznań 2011.

⁵⁶ A. K u l c z y k o w s k a, op.cit., s. 105–106.

⁵⁷ J. S a d o w s k a, op.cit., s. 239

⁵⁸ Ibidem, s. 256

⁵⁹ *Program liceum ogólnokształcącego. Historia. Klasy I–IV*, Warszawa 1970, s. 3–4.

łowanych w programie dla liceum ogólnokształcącego z 1990 roku⁶⁰. W 1997 roku uległy one rozszerzeniu – tak jak w zapisie programowym dla szkoły podstawowej.

2.3. Cele kształcące

W latach 1919–1932 realizację celu kształcącego na poziomie szkoły powszechnej skoncentrowano wokół budzenia zainteresowań historycznych przeszłością, teraźniejszością i przyszłością swojego kraju oraz przygotowania uczniów do czytania łatwiejszych książek o tematyce historycznej⁶¹. Przy wdrażaniu założeń reformy jędrzejewiczowskiej cele te „ograniczono i podporządkowano innym celom, zwłaszcza utylitarnym, dlatego nie były formułowane osobno, lecz łącznie z celami materialnymi”⁶², bo wytyczenie wspomnianej osi programowej spowodowało, że usytuowano je łącznie z celami poznawczymi. Zaliczono do nich między innymi: uzupełnianie i porządkowanie poznanych zagadnień historycznych, a także „rozwijanie zamiłowania do piękna oraz dalsze zaprawianie do pracy fizycznej związanej z potrzebami środowiska”⁶³.

W programie z 1947 roku kwestię celów kształcących ujęto dość pobieżnie. Podano w nim, że należy „rozwickać pamięć, rozbudzać i kształcić krytycyzm w myśleniu i wdrażać uczniów do samodzielnej pracy umysłowej”⁶⁴. Natomiast w dokumencie z 1949 roku na nauczanie historii nałożono wiele trudnych zadań w zakresie kształcenia, które niejednokrotnie podawano przy celach wychowawczych, bo realizacji ich właśnie miały służyć. Podkreślano potrzebę kształcenia „umiejętności posługiwania się właściwą terminologią naukową; kształcenia myślenia historycznego; zrozumienia rzeczywistości współczesnej [...] i praw rządzących rozwojem społecznym”⁶⁵.

Stosunkowo zwięźle zarysowano cele w programach z 1959, 1963 i 1970 roku. Podano w nich, że ucząc historii, należy stopniowo doprowadzać uczniów do „zrozumienia zasadniczych zależności pomiędzy poszczególnymi dziedzinami życia społecznego [...], przeszłości swojego narodu, jego sukcesów i tradycji oraz przyczyn niepowodzeń i upadków”⁶⁶. W roku 1985 podkreślono ponadto potrzebę „rozwickania krytycyzmu” i „samodzielności myślenia oraz stopniowego wdrażania do myślenia nomotetycznego”⁶⁷, w 1990 pozostawiono zapis z roku 1985⁶⁸, a w dokumencie

⁶⁰ J. Maternicki uznał, że wiele sformułowań stanowiących rozwinięcie wyżej zakreślonych zadań tam zawartych a dotyczących nie tylko celów poznawczych, raziło swą ogólnikowością, czasem wręcz banalnością. Por. J. Maternicki, Cz. Major, A. Suchoński, op.cit., s. 158.

⁶¹ A. Kulczowska, op.cit., s. 84–91.

⁶² Ibidem, s. 85. Autorka tę grupę celów nazwała poznawczo-formalnymi.

⁶³ J. Sadowska, op.cit., s. 201.

⁶⁴ *Program nauki w 8-letniej szkole podstawowej. Historia*, Warszawa 1947, s. 6.

⁶⁵ *Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej. Historia*, Warszawa 1949, s. 3–5.

⁶⁶ *Program nauczania w 7-klasowej szkole podstawowej*, Warszawa 1959, s. 123; *Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej. Historia. Klasy V–VIII*, Warszawa 1963, s. 2. *Program nauczania w ośmioklasowej szkole podstawowej. Historia. Klasy V–VIII*, Warszawa 1970, s. 3.

⁶⁷ *Program szkoły podstawowej. Historia. Klasy IV–VIII*, Warszawa 1985, s. 4.

⁶⁸ *Program szkoły podstawowej. Historia. Klasy IV–VIII*, Warszawa 1990, s. 5.

z 1997 roku zwrócono uwagę na kształtowanie dwojakiego rodzaju umiejętności: „1) opisywania i wyjaśniania przemian społecznych oraz rozumienia różnych interpretacji historii, 2) korzystania z różnych źródeł informacji i prezentowania wyników za pomocą różnych technik zalecanych w programie nauczania”⁶⁹. Te ostatnie były wyraźną zapowiedzią istotnych zmian w zakresie kształcenia, które wprowadzono 1 września 1999 roku.

Do 1932 roku w programach szkół średnich ogólnokształcących również nie wyodrębniono oddzielnych wskazań dla kształcenia umiejętności uczniów, ale prezentując cele poznawcze, zwracano uwagę chociażby na kształcenie związków przyczynowo-skutkowych, na „wyrabianie rzetelności i sprawności myślenia oraz na rozpatrywanie spraw ludzkości w ich genezie, rozwoju wzajemnego związku, w perspektywie czasu i porównawczo”⁷⁰.

Podobnie jak przed rokiem 1932 potraktowano problem kształcenia umiejętności uczniów w programie dla czteroletniego gimnazjum ogólnokształcącego z 1934 roku. Włączenie do treści programowych zagadnień regionalnych miało między innymi służyć zrozumieniu wartości dorobku kulturalnego poszczególnych regionów i narodowości, natomiast zrozumienie przez młodzież przeszłości miało wpływać na kształtowanie ich postaw obywatelskich⁷¹. Odrębnych celów kształcących nie wytyczono też w programie dwuletniego liceum ogólnokształcącego, a umieszczono je łącznie z celami poznawczymi. Były one dość ambitne, a to chociażby z tego powodu, że nauczanie na tym etapie kończyło się egzaminem dojrzałości. Dlatego w toku nauki historii uczniowie powinni pogłębiać swą wiedzę, dokonywać uogólnień, charakteryzować wiele zagadnień w ujęciu przekrojowym, formułować swoje poglądy, posiadać umiejętność pracy ze źródłem i literaturą naukową oraz samodzielnie pracować⁷².

W powojennych programach licealnych – o czym wyżej wspomniano przy prezentacji tego rodzaju celów nauczania historii w szkole podstawowej – cele kształcące ujęto pobieżnie w ścisłym związku z realizacją celów wychowawczych. W programie dla liceum ogólnokształcącego z 1970 roku zawarto sformułowania świadczące o potrzebie pogłębiania i doskonalenia umiejętności uczniów zdobytych w toku nauki w szkole podstawowej. Zwrócono również uwagę na kształcenie „umiejętności myślenia historycznego i posługiwania się wiedzą w nowych sytuacjach poznawczych”⁷³. Niezwykle ogólny w tym zakresie był zapis z 1990 roku, chociaż zwrócono w nim uwagę na potrzebę „rozwijania krytycyzmu wobec różnych źródeł wiedzy, samodzielności myślenia”, a także przygotowanie uczniów do dalszej nauki w szkołach wyższych⁷⁴. Szerzej na powyższe kwestie zwrócono uwagę w 1997 roku.

⁶⁹ *Program nauczania dla szkoły podstawowej. Historia*, Warszawa 1997, s. 8.

⁷⁰ A. Kulczykowska, op.cit., s. 104.

⁷¹ J. Sadowska, op.cit., s. 239.

⁷² *Ibidem*, s. 250, 256–257.

⁷³ *Program liceum ogólnokształcącego. Historia. Klasy I–IV*, Warszawa 1970, s. 3–4.

⁷⁴ *Program liceum ogólnokształcącego. Historia. Klasy I–IV*, Warszawa 1990, s. 4–5.

2.4. Cele wychowawcze

Kwestiom wychowawczym poświęcano w programach dwudziestolecia międzywojennego i w latach czterdziestych XX wieku najwięcej uwagi. Przed rokiem 1932 uznano, że „historia jako przedmiot nauczania jest jednym z najlepszych środków wychowania patriotycznego i społeczno-obywatelskiego”, ale nie zamieszczono odrębnie sformułowanych celów wychowawczych. W 1934 roku stwierdzono, że celem szkoły powszechnej jest „wychowanie i kształcenie młodzieży na świadomych swych obowiązków i twórczych obywateli Rzeczypospolitej. Realizując to zadanie, szkoła miała wszechstronnie rozwijać ich osobowość przez urabianie w dziedzinie religijnej, moralnej, umysłowej i fizycznej”⁷⁵. Miała ona zatem realizować zadania wychowania państwowego „poprzez eksponowanie momentów pozytywnych, uwydatniających rozkwit państwowości polskiej”⁷⁶.

Po roku 1945 cele wychowawcze postawione nauczaniu historii uległy istotnemu przewartościowaniu. W 1947 roku uznano m.in., że akcentując dzieje ojczyste, należy „pobudzać i utrwalać uczucie przynależności do Narodu i Państwa, a wraz z podziwem dla bohaterstwa narodu wzbudzać gotowość do ponoszenia ofiar dla dobra Ojczyzny [...] oraz szacunek dla walki w imię ideałów sprawiedliwości i demokracji”. Treści zaczerpnięte z historii Polski miały ponadto prowadzić do zrozumienia przez uczniów „woli wysiłku zbiorowego w dziejach oraz przyczyniać się do wytworzenia u nich świadomej i czynnej postawy społecznej”⁷⁷. Jeszcze bardziej rozbudowano – zarówno pod względem merytorycznym, a zwłaszcza ideologicznym, zagadnienia wychowawcze w 1949 roku. O preferowaniu celów wychowawczych świadczy fakt, że zaprezentowano je na pierwszym miejscu przed celami kształcącymi i poznawczymi. Zaliczono do nich między innymi: „1) kształtowanie naukowego poglądu na świat opartego na fundamentach współczesnych osiągnięć materializmu historycznego i dialektycznego oraz 2) kształtowanie moralności socjalistycznej: wychowanie w szczerym ludowym patriotyzmie i internacjonalizmie, [...], w humanizmie socjalistycznym i umiejętności współżycia w kolektywie [...]”. Na podstawie powyższych wskazań uwypuklono również potrzebę rozwijania: „umiłowania rewolucyjnych i postępowych tradycji klasy robotniczej całego świata oraz poczucia solidarności z obozem postępu i socjalizmu walczącym pod przewodnictwem ZSRR o pokój, postęp i wolność z imperializmem, niosącym narodom ucisk, wojnę i nędzę [...]”⁷⁸.

W 1959 roku autorzy dokumentu precyzującego cele wychowawcze historii ujęli je krótko: nauczanie historii miało „zmierzać do ugruntowania miłości do ojczyzny, związania młodzieży z postępowymi i rewolucyjnymi tradycjami narodu polskiego w budownictwie socjalizmu oraz rozwijania uczuć przyjaźni i szacunku dla innych narodów oraz poczucia solidarności z ludźmi walczącymi o społeczne i narodowe

⁷⁵ *Program nauki w publicznych szkołach powszechnych III stopnia z polskim językiem nauczania. (Tymczasowy)*, Warszawa 1934, s. VII.

⁷⁶ J. Sadowska, *op.cit.*, s. 284–286.

⁷⁷ *Program nauki w 8-letniej szkole podstawowej. Historia*, Warszawa 1947, s. 6.

⁷⁸ *Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej. Historia*, Warszawa 1949, s. 189 i n.

wyzwolenie”⁷⁹. W roku 1963 poprzedni zapis nieco zmodyfikowano, bo podkreślono potrzebę „kształtowania uczuć patriotycznych i internacjonalizmu, świadomej i czynnej postawy obywatelskiej wobec zadań budownictwa socjalistycznego, sympatii i szacunku dla innych narodów oraz solidarności z ludami walczącymi o narodowe i społeczne wyzwolenie”⁸⁰. Podobne zadania wychowawcze wytyczono w programie historii z lat 1970 i 1981⁸¹. W 1984 roku zwrócono uwagę na potrzebę kształtowania pozytywnych postaw wobec wielu wartości, do których zaliczono: „człowieka, jego szczęście i rozwój, równość, sprawiedliwość społeczną, socjalizm, demokrację, naród i państwo, wolność, przyjaźń, pokój i współpracę z innymi narodami”⁸². W dokumencie z 1985 roku, znaleźć można natomiast wiele zadań podanych w latach wcześniejszych, chociaż nieco inaczej sformułowanych, na przykład: „wychowanie w duchu humanizmu, tolerancji i zbliżenia między narodami, ukazywanie twórczego wkładu Polski i Polaków do dorobku kulturalnego świata, budzenie poszanowania dla innych narodów i ich dorobku, przygotowanie uczniów do aktywnego i świadomego udziału w życiu politycznym [...]; do twórczej pracy dla dobra socjalistycznej ojczyzny”⁸³.

Podobne akcenty wychowawcze zawarto w programie z 1990 roku. Mając na uwadze zmiany polityczne, jakie zaszły w Polsce w 1989 roku, uznano, że nauczanie historii powinno m.in. służyć „przygotowaniu uczniów do aktywnego i świadomego udziału w życiu politycznym, społecznym, gospodarczym i kulturalnym kraju”⁸⁴. Natomiast w programie z 1997 roku zwrócono uwagę na nowy rodzaj zadań wychowawczych. Sprecyzowano je następująco: „wprowadzenie uczniów w świat wartości ogólnoludzkich, niezbędnych do zrozumienia życia społecznego i kształtowania własnego systemu wartości umożliwiającego aktywne uczestnictwo w życiu narodu i państwa”⁸⁵. Takie ich ujęcie zrywało z dotychczasowymi zadaniami ideologicznymi i wskazywało na zasadność pokazywania uczniom wartości ogólnoludzkich, które powinni przyjąć i nimi się kierować w swym dorosłym życiu.

W programie gimnazjum ogólnokształcącego, wydanym w połowie lat dwudziestych, sformułowane cele wychowawcze dotyczyły dwóch zagadnień: wychowania obywatela–Polaka i wychowania człowieka. Podkreślono jednocześnie, że wychowanie młodych ludzi przez dobrą znajomość spraw ojczyzny ma prowadzić między innymi do „gorącego jej umiłowania, a jednocześnie do daleko idących na jej rzecz poświęceń, do uświadamiania wagi wolnego życia narodowego i wyrażania gotowości i obrony zagrożonej wolności oraz do czynnego włączania się w nurt twórczego

⁷⁹ *Program nauczania w szkole podstawowej*, Warszawa 1959, s. 123.

⁸⁰ *Program nauczania w ośmioklasowej szkole podstawowej. Historia. Klasy V–VIII*, Warszawa 1963, s. 2.

⁸¹ *Program nauczania w ośmioklasowej szkole podstawowej. Historia. Klasy V–VIII*, Warszawa 1970, s. 3; *Program szkoły podstawowej. Historia. Klasy V–VIII*, Warszawa 1981, s. 3.

⁸² *Założenia programowo-organizacyjne wychowania i kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Dokumenty i materiały*, red. S. F r y c i e, Warszawa 1984, s. 4–44. Cyt. za: *Dydaktyka historii*, op.cit., s. 11–12.

⁸³ *Program szkoły podstawowej. Historia. Klasa IV–VIII*, Warszawa 1985, s. 4.

⁸⁴ *Program szkoły podstawowej. Historia. Klasa IV–VIII*, Warszawa 1990, s. 5.

⁸⁵ *Program nauczania dla szkoły podstawowej. Historia*, Warszawa 1997, s. 8.

życia państwowego⁸⁶. Anna Radziwiłł, analizując problem ideologii wychowawczej sanacji, stwierdziła, że główna oś programowa, jaką było hasło: *Polska i jej kultura*, służyła realizacji wychowania państwowego⁸⁷. W dokumencie dla gimnazjum ogólnokształcącego z 1934 roku stwierdzono między innymi, że poznawane treści mają być „realną podstawą do zrozumienia dzisiejszego życia polskiego, a to poznanie przejawów życia dawnych pokoleń [...] winno dać młodzieży zrozumienie obowiązków względem państwa polskiego i ludzkości”⁸⁸. Podobnie zadania wychowawcze wytyczono dwuletniemu liceum ogólnokształcącemu. Uczniowie, realizując poszczególne treści programowe, w tym również z historii, mieli pogłębiać swój intelektualny i uczuciowy związek z kulturą narodową, dostrzegać podstawy, „na których opiera się duchowy i materialny rozwój Polski, jak również ujawniać twórczą rolę jednostek i wartości działania zespołowego we wszystkich dziedzinach życia zespołowego”⁸⁹. W programach historii trzyletniego liceum pedagogicznego zamieszczono zapis mówiący nie tylko o kształtowaniu właściwych postaw młodzieży uczącej się w szkole tego typu, ale podkreślono, że powinna być ona przygotowana „do wychowywania innych w duchu obowiązującej doktryny”⁹⁰.

W roku 1949 zadania wychowawcze postawione uczniom szkół podstawowych rozciągnięto również na szkolnictwo średnie funkcjonujące w ramach jedenastolatki, na co powyżej zwrócono uwagę. Natomiast w zapisie programowym liceum ogólnokształcącego z 1970 roku dostrzec można wiele zadań wychowawczych wyznaczonych już nauczaniu historii w szkole podstawowej, ale z dołączeniem do nich potrzeby „kształtowania patriotycznej i socjalistycznej postawy emocjonalnej jako czynnika wzmacniającego motyw działania”⁹¹. Z kolei w zaleceniach wychowawczych zawartych w programie z 1990 roku trudno dostrzec jasno określone czy wyodrębnione cele wychowawcze. Lapidarne zalecenie: „eliminowanie ze świadomości uczniów różnego rodzaju mitów i zafałszowań” można bowiem uznać zarówno za cel poznawczy, jak i kształcący, tym bardziej że zamieszczono je obok potrzeby „rozwijania krytycyzmu”⁹².

Podsumowując, można stwierdzić, iż różnie formułowane cele wychowawcze i ściśle połączone z nimi zadania poznawcze oraz kształcące potwierdzały ważne znaczenie nauczania historii w realizacji ściśle określonych potrzeb politycznych sił sprawujących władzę w różnych okresach naszych dziejów.

⁸⁶ A. Kulczykowska, op.cit., s. 110–111, 114.

⁸⁷ A. Radziwiłł, *Ideologia wychowawcza sanacji i jej odbicie w polityce szkolnej w latach 1926–1939*, Warszawa 1966, s. 104–106. Maszynopis pracy doktorskiej. Cyt. za: J. Sadowska, op.cit., s. 204.

⁸⁸ J. Sadowska, op.cit., s. 239.

⁸⁹ *Program nauki (tymczasowy) w państwowym liceum ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Uwagi wstępne*, Lwów 1937, s. 6–7. Por. J. Sadowska, op.cit., s. 250.

⁹⁰ Ibidem, s. 269.

⁹¹ *Program liceum ogólnokształcącego. Historia. Klasy I–IV*, Warszawa 1970, s. 3–4.

⁹² Ibidem, s. 4–5.

3. ZAKRES CHRONOLOGICZNY TREŚCI HISTORYCZNYCH

W latach 1918–1932 kurs nauczania historii rozpoczynano już z dziećmi dziesięcioletnimi i uczono ich obrazów „z chwil naszej przeszłości od IX do roku 1918”. Zadania takie realizowano również w klasie IV, a w oddziale V i VI prowadzono kurs systematyczny dziejów, poczynawszy od wybranych tematów z dziejów starożytnych, a skończywszy na roku odzyskania niepodległości przez Polskę⁹³. Przedmiotem poznania historycznego były zatem także dzieje najnowsze. W ramach wdrażania reformy jędrzejewiczowskiej – ze względu na ograniczenie nauki historii do klas V–VI, zrezygnowano z kursu propedeutycznego i uczniowie poznawali tylko wydarzenia z przeszłości z dominacją dziejów ojczystych od X wieku do roku 1926 (cezurą chronologiczną dla klasy V była połowa XVII wieku)⁹⁴. Zwracano uwagę na to, by podawany uczniom materiał pojęciowy i faktograficzny stanowił podstawę „do rozwijania wyobraźni i zmysłu historycznego”, do wydobywania z niego jak najwięcej „wartości wychowawczo-utilitytarne, szczególnie obywatelskich”⁹⁵. Zbigniew Osiński, podejmując rozważania na temat edukacji historycznej w międzywojniu, stwierdził, że „kształcenie historyczne na poziomie szkoły powszechnej było zorganizowane nie tyle z myślą o uczniu, ile zgodnie z potrzebami narodu, państwa i władzy”, czym potwierdził wcześniej wysuniętą opinię Anny Kulczykowskiej⁹⁶. Przyczyną takiego stanu nie był brak znajomości ówczesnego nowatorstwa pedagogicznego przez polskie nauczycielstwo, ale „świadoma polityka władz preferująca tradycyjny model edukacji, łatwiejszy do zorganizowania i nadzorowania”⁹⁷.

Po roku 1945 uczniowie realizowali też tak zwany kurs propedeutyczny. Obo wiązywał on w klasie IV szkoły ośmioklasowej z 1947 roku, szkoły jedenastoletniej z 1949, szkoły siedmioklasowej z 1959 roku oraz szkoły ośmioklasowej od 1981 do 1999 roku (ale tu jako tzw. nauczanie epizodyczne)⁹⁸. Różny był jego zakres merytoryczny i chronologiczny. Ten pierwszy odzwierciedlał cele wytyczone polskiemu szkolnictwu, a w mniejszym zakresie założenia dydaktyczne nauczania propedeutycznego czy epizodycznego. Przedmiotem poznania uczniów były w zasadzie dzieje ojczyste, chociaż z powodu upływu czasu stale powiększano ich zakres chronologiczny.

Treści z historii starożytnej nie uczono w szkole ośmioklasowej (wg programu z 1947 roku) i w szkole siedmioletniej (1956–1963), a w placówkach jedenasto-

⁹³ *Program nauki w szkołach powszechnych 7-klasowych*, Warszawa 1922, s. 3–20. Podobny zakres tematyczny i chronologiczny przyjęto w 1931 roku. Por. *Program nauki w szkołach 7-klasowych*, Warszawa 1931, s. 3–32.

⁹⁴ *Program nauki dla szkół powszechnych III stopnia z polskim językiem nauczania*, Lwów 1934, s. 121–123, 166–168, 212–213.

⁹⁵ A. Kulczykowska, *op.cit.*, s. 96–97.

⁹⁶ Z. Osiński, *Edukacja historyczna w Drugiej i Trzeciej Rzeczypospolitej – podobieństwa i różnice w kontekście sytuacji politycznej* [w:] *Dwa dwudziestolecia Rzeczypospolitej. Oświata – religia – kultura i społeczeństwo*, t. 1, red. M. Fic, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek, Katowice 2010, s. 25.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 29.

⁹⁸ Por. wspomniane wyżej programy z lat 1919–1999.

letnich, jak i ośmioklasowych szkołach podstawowych (funkcjonujących zgodnie z ustawą z 1961 roku) stanowiły one przedmiot poznania uczniów w klasach V. Ich zakres merytoryczny był w 1949 roku bardzo obszerny i trudny. Jednak zmniejszenie stopnia trudności z jednoczesną tendencją do skupienia uwagi na najważniejszych osiągnięciach tego okresu dostrzec można dopiero w dokumentach wydawanych po roku 1981.

Różny był także zakres merytoryczny kursu systematycznego realizowanego w klasach V–VII (według programu z lat 1947, 1949 i 1959) oraz od VI–VIII (zgodnie z założeniami programów wydawanych od 1963 do 1997 roku). Najobszerniejszy – z dominacją dziejów powszechnych – realizowali uczniowie szkoły jedenastoletniej od 1949 do połowy lat pięćdziesiątych XX wieku, co wynikało z zakreślonych celów nauczania, o czym już wcześniej wspomniano. Od 1963 roku dominowały treści z dziejów ojczystych prezentowane na tle historii powszechnej, chociaż przyjmowano różne cezury podziału dziejów dla poszczególnych klas. Z sukcesywnie narastającymi wydarzeniami XX wieku zapoznawano uczniów klas VII bądź VIII. I one to, wzbogacone elementami społeczno-politycznymi, stanowiły podstawę edukacji obywatelskiej. Szczegółową analizę kształcenia obywatelskiego w Polsce w latach 1944–1981 wraz z określonym komentarzem przedstawił Kazimierz Stachura⁹⁹.

Od roku 1919 przedmiotem poznania uczniów w pięcioletnim gimnazjum ogólnokształcącym były dzieje powszechne i historia Polski od starożytności do 1918 roku. W programie historii stwierdzono, że uczeń ma „przyswoić sobie zasady nauki obywatelskiej, zaszczerpić w sobie poczucie nierozzerwalnego związku z narodem i ludzkością, przejąć się głęboko duchem polskim, w szczególności ideałem obywatela polskiego, zrośniętym w jedno z ideałem człowieka”, wytyczając tym samym zadania „nauki o Polsce współczesnej” realizowanej w klasie V. Na tych zajęciach uczono najnowszych dziejów Polski na tle stosunków światowych z uwzględnieniem elementów geografii ekonomicznej oraz zagadnień społecznych i politycznych¹⁰⁰.

W zreformowanym czteroletnim gimnazjum ogólnokształcącym, w klasie I prezentowano epizodyczne obrazy z życia Starożytnego Wschodu, Grecji i Rzymu, a w klasach następnych realizowano systematyczny wykład dziejów od początków państwa polskiego do lat trzydziestych XX wieku¹⁰¹. Z kolei w dwuletnim liceum ogólnokształcącym wyróżniono 2 cykle zagadnień obejmujących dzieje ojczyste i powszechne, przy czym niektóre tematy nauczyciele mieli obowiązkowo zrealizować¹⁰². Wiele z nich stanowiło podstawę kształcenia obywatelskiego, a „wiązanie terażniejszości z przeszłością miało służyć nie tylko zrozumieniu przeszłości, ale przede wszystkim kształtowaniu postaw młodzieży”¹⁰³.

⁹⁹ K. Stachura, op.cit., s. 3–274.

¹⁰⁰ A. Kulczykowska, op.cit., s. 69, 74, 76, 110

¹⁰¹ *Program nauki w gimnazjum państwowym z łacina*, Warszawa 1934, s. 18–22, 61–65, 101–105, 145–148.

¹⁰² J. Sadowska, op.cit., s. 256–257. Por. A. Glimos-Nadgórska, *Programy nauczania historii obowiązujące w dwudziestolecu międzywojennym i w Trzeciej Rzeczypospolitej* [w:] *Dwa dwudziestolecia Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 41.

¹⁰³ J. Sadowska, op.cit. s. 239.

Przyjmując założenia koncentrycznego układu budowy materiału nauczania, treści historyczne realizowane w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym pozostawały od roku 1945 do 2012 rozszerzeniem wykładu dziejów zrealizowanego w siedmiobądź ośmioklasowej szkole podstawowej, a od 1999 – trzyletniego gimnazjum. Stan taki odzwierciedlały zapisy zamieszczone w programach nauczania tego przedmiotu. Wyjątkiem pozostają tu lata czterdzieste i początek lat pięćdziesiątych XX wieku, na co zwrócono uwagę przy prezentacji celów wychowawczych. W szkolnictwie średnim przyjmowano też odmienne wydarzenia kończące prezentację dziejów w poszczególnych klasach oraz całego kursu dziejów realizowanych w toku czteroletniej nauki¹⁰⁴. Niejednolity był też rozkład merytoryczny historii Polski i dziejów powszechnych na poszczególne lata nauki. Tu warto zwrócić uwagę, że w liceach ogólnokształcących, liceach pedagogicznych i technikach (funkcjonujących na podbudowie siedmioklasowej szkoły powszechnej) do końca lat sześćdziesiątych XX wieku uczniowie korzystali z odrębnych podręczników prezentujących dzieje powszechne i historię Polski¹⁰⁵. Historii starożytnej uczono – w ciągu całego roku szkolnego bądź tylko przez I jego półrocze – w klasach VIII, a po reformie z 1961 roku – w pierwszych licealnych. Od roku 1999 z dziejami starożytnymi zapoznawani są uczniowie I klas gimnazjów oraz szkół ponadgimnazjalnych (ci ostatni tylko do roku 2012/2013). Wydarzenia z historii najnowszej zgłębiali uczniowie dawnej XI lub IV klasy liceum oraz III klasy szkół ponadgimnazjalnych (ci tylko do roku 2012/2013). Ich uzupełnieniem była tak zwana edukacja obywatelska, realizowana zazwyczaj w ostatnim roku nauki licealnej w ramach odrębnych przedmiotów o różnej nazwie. Odejście od cyklicznego układu dziejów – na podstawie rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 23 grudnia 2008 roku¹⁰⁶ – spowodowało, że w III klasie gimnazjum uczniowie kończą naukę historii na roku 1918, bo dalsze wydarzenia z wieku XX przeniesione zostały do I klasy szkół ponadgimnazjalnych, z możliwością rozszerzonego poznania całych dziejów przez niektórych uczniów w klasach II i III w ramach zajęć nazwanych „historia i społeczeństwo” oraz „historia i społeczeństwo – dziedzictwo epok”.

Uzupełnienie nauczania historii stanowiło kształcenie obywatelskie. Ono to – w porównaniu z okresem międzywojennym – było bardziej sformalizowane, między innymi dlatego, iż służył temu celowi wyodrębniony przedmiot o różnej nazwie. W 1999 roku do podstawy programowej „historii i społeczeństwa” w klasach IV–VI włączono treści związane z samoidentyfikacją, relacjami z: rodziną, ojczyzną, państwem i społeczeństwem oraz gospodarką i prawem. W gimnazjum – w ramach realizacji trzech modułów – zwrócono uwagę na wychowanie do życia w rodzinie, wychowanie obywatelskie i wychowanie do aktywnego udziału w życiu gospodar-

¹⁰⁴ Do 1970 r. w pięcioletnich liceach pedagogicznych historii uczono przez całe pięć lat nauki, a w cztero- lub pięcioletnich technikach – zazwyczaj w I i II klasie. Por. A. Młynarczyk-Tomczyk, *op.cit.*

¹⁰⁵ Tylko historię powszechną prezentowały m.in. następujące polskie prace: W. Chłapowski, *Historia powszechna. Wieki średnie*, Warszawa 1965; H. Katz, *Historia powszechna nowożytna 1789–1870*, Warszawa 1965; K. Piwarski, *Historia powszechna nowożytna 1640–1789*, Warszawa 1964.

¹⁰⁶ Dz U 2008, nr 4, poz. 17.

czym. Z kolei w szkolnictwie ponadgimnazjalnym kształcenie obywatelskie zaczęto realizować w ramach dwóch przedmiotów: „wiedzy o społeczeństwie” i „podstawy przedsiębiorczości”. Treści tych przedmiotów są dość obszerne i trudne, między innymi z powodu nagromadzenia wielu abstrakcyjnych pojęć i kategorii prawnych, społeczno-ekonomicznych oraz społeczno-politycznych¹⁰⁷. Dostrzec w nich można również odpowiednio wplataną tak zwane zagadnienia ideologiczne. Niezależnie od powyższego, treści kształcenia obywatelskiego obejmujące problemy współczesnego życia w Polsce i na świecie, pogłębione elementami wiedzy politologicznej, socjologicznej, filozoficznej oraz ekologicznej, pozostają uzupełnieniem bądź rozszerzeniem nauczania historii.

W programach nauczania szkół średnich różnego typu dostrzec można również narastającą ilość materiału nauczania wynikającą z wpływu czasu. W roku 2013 uczniowie poznają dzieje o ponad 90 lat dłuższe niż ich rówieśnicy w latach dwudziestych XX wieku. Takie systematyczne zwiększanie zakresu merytorycznego i chronologicznego treści historycznych powodowało niejednokrotnie przeładowanie programów nauczania. Różne próby rozwiązania tego zagadnienia nie przyniosły pożądanego rezultatu. Przywiązanie Polaków do tak zwanego martylogicznego oraz do chronologicznego wykładu dziejów historii jako przedmiotu nauczania próbowano zastąpić – też bez powodzenia – problemowym ujęciem dziejów w szkolnictwie ponadgimnazjalnym w początkowym okresie wdrażania założeń reformy z 1999 roku (czego przykładem były tak opracowane niektóre podręczniki¹⁰⁸). Redukcji treści historycznych mają sprzyjać rozwiązania zawarte we wspomnianym rozporządzeniu ministerialnym z 23 grudnia 2008 roku i wprowadzenie do szkolnictwa ponadgimnazjalnego przedmiotów o nazwie *Historia i społeczeństwo* oraz *Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok*.

Pomimo opracowywania nowych programów w publikowanych artykułach i recenzjach często pojawiały się opinie o ich obszerności i stałym niedostosowaniu do psychofizycznego rozwoju uczniów¹⁰⁹, tym bardziej że na potrzeby nauczania historii przeznaczono mniejszą pulę godzin, a upływ czasu powodował stałe narastanie materiału historycznego i przesuwanie momentu zakończenia wykładu dziejów z 1918 na

¹⁰⁷ B. Burda, *Wiedza o społeczeństwie jako przedmiot nauki szkolnej* [w:] *Współczesna dydaktyka historii*, s. 419–421.

¹⁰⁸ Należą do nich m.in. prace: A. Leja-Dymek, M. Sobaś, *Historia. Ludzie i epoki. Podręcznik do historii. Zakres podstawowy i rozszerzony*, Kraków 2002; M. Kosznicki, S. Katarski, J. Pudliszewski, *Historia. Śladami naszej cywilizacji. Podręcznik historii. Zakres podstawowy i rozszerzony*, Wrocław 2002; D. Granoszevska-Babiańska, D. Ostapowicz, S. Suchodolski, *Historia. Podręcznik do historii. Zakres podstawowy*, Warszawa 2002.

¹⁰⁹ Por. m.in. *Przeszłość w szkole przyszłości. Podręczniki historii dla szkoły XXI wieku. Rzeczliwość i propozycje zmian*, red. J. Walczak, A. Zielecki, Częstochowa 1997. Artykuły dotyczące tej kwestii drukowano sukcesywnie na łamach „Wiadomości Historycznych”, „Życia Szkoły” i „Nowej Szkoły”. Wiele z nich zaprezentowała autorka w nieopublikowanej swej pracy doktorskiej (A. Glimos-Nadgórska, *Rola podręcznika do nauczania historii w latach 1945–1973*. Katowice 1982. Praca doktorska napisana pod kierunkiem doc. dr. B. Szczepańskiego) Na niektóre z nich zwraca uwagę B. Urbanowicz (*Problematyka gospodarza w nauczaniu historii w polskim szkolnictwie podstawowym w latach 1944–1989*, Częstochowa 2012), s. 353–380.

rok 1945, na koniec lat pięćdziesiątych, na lata siedemdziesiąte, rok 1989, lata wieńczące wiek XX oraz na pierwsze dziesięciolecie XXI wieku. Tu należy zaznaczyć, że w dokumentach tego rodzaju wydanych w latach PRL przekaz treści historycznych z naszej przeszłości kończono zazwyczaj na określonym wydarzeniu sprzed około 15–20 lat.

Reasumując, należy stwierdzić, że w ciągu niespełna stu lat historia pozostawała stale obowiązkowym przedmiotem szkolnym, a kształcenie obywatelskie odpowiednio dobranym uzupełnieniem i rozszerzeniem dziejów najnowszych. Różna struktura organizacyjna polskiego szkolnictwa – zarówno podstawowego, jak i średniego – oraz upływ czasu spowodowały, że uczniów zapoznawano z odmiennym zakresem merytorycznym wiedzy historycznej i kształcenia obywatelskiego. Wytyczone tym dwóm przedmiotom zadania, na czele z kształtowaniem postaw patriotycznych, pozostawały każdorazowo realizacją założeń politycznych grupy bądź partii sprawującej władzę. Z kolei „narastanie wiedzy” powoduje – przy niewystarczającej redukcji oraz selekcji niektórych zagadnień – że uczniowie zapoznawani są z coraz większymi „porcjami wiadomości”, ale realizację takich zadań uniemożliwia stosunkowo niski wymiar godzin przeznaczony na wykonywanie wyznaczonych zadań kształcących i wychowawczych. Czy twórcy podstawy programowej zdecydują się na istotne, a przede wszystkim ilościowe zmiany podstawy programowej, które rzeczywiście dadzą nauczycielowi odpowiednią liczbę godzin na kształcenie, a zwłaszcza na doskonalenie umiejętności historycznych uczniów – trudno określić. Natomiast zakreślone przez ministerstwo ambitne i nowe zadania realizacji „dziedzictwa epok”, niestety, nie są realizowane zgodnie z jego zaleceniami¹¹⁰ z różnych przyczyn, a przede wszystkim ze względu na odmienny niż w minionych latach stosunek uczniów do nauki historii w szkole i z powodu braku określonej wiedzy oraz przyjętych przez ministerstwo założeń, dotyczących realizacji tego nowego przedmiotu, u niektórych nauczycieli.

BIBLIOGRAFIA

- Bieniek M., *Dydaktyka historii. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2007.
- Choraży E., Konieczka-Śliwińska, Rożak S., *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka*, Warszawa 2008.
- Dydaktyka historii w szkole podstawowej*, red. J. Centkowski, Warszawa 1989.
- Glimos-Nadgórska A., *Programy nauczania historii obowiązujące w dwudziestoleciu międzywojennym i w Trzeciej Rzeczypospolitej* [w:] *Dwa dwudziestolecia Rzeczypospolitej. Oświata – religia – kultura i społeczeństwo*, t. 1, red. M. Fic, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek, Katowice 2010.

¹¹⁰ Opinia wysunięta przez autorkę na podstawie sprawozdań przedstawionych przez studentów II roku historii studiów uzupełniających magisterskich Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, którzy we wrześniu 2013 roku odbyli praktykę pedagogiczną w szkołach ponadgimnazjalnych usytuowanych w różnych miejscowościach województwa śląskiego i poza nim.

- Glimos-Nadgórska A., *Rozkłady godzin i treści programowe realizowane w polskim szkolnictwie powszechnym województwa śląskiego* [w:] *Edukacja historyczna i współczesna*, red. B. Kubis, Opole 2003.
- Glimos-Nadgórska A., *Świadectwa szkolne obrazem zmian w systemie nauczania i wychowania uczniów* [w:] *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo*, t. 1, red. G. Pańko, B. Techmańska, M. Zawadka, Opole–Wrocław–Lubin 2011.
- Historia. Szkoła podstawowa. Minimum programowe obowiązujące od 1 września 1992*, Warszawa 1992.
- Historia a edukacja polityczno-społeczna*, red. J. Maternicki, Warszawa 1985.
- Konopka H., Wójcik-Łagan H., *Problemy edukacji historycznej i obywatelskiej młodzieży w latach 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Kulczykowska A., *Programy nauczania historii w Polsce w latach 1918–1932*, Warszawa 1972.
- Majorek Cz., Wójcik-Łagan H., Marmon W., *Edukacja historyczna i obywatelska młodzieży w Polsce Odrodzonej 1918–1939*, Warszawa 1987.
- Maternicki J., Majorek Cz., Suchoński A., *Dydaktyka historii*, Warszawa 1992.
- Metodyka nauczania historii w szkole podstawowej*, red. Cz. Majorek, Kraków 1989.
- Młynarczyk-Tomczyk A., *Edukacja historyczna w liceach pedagogicznych (1944–1970). Teoria i praktyka*, Kielce 2009.
- Nauczyciel historii a cele edukacji historycznej*, red. A. Zielecki, Rzeszów 1997.
- Niemierko B., *Cele i wyniki kształcenia*, Bydgoszcz 1988.
- Osiński Z., *Edukacja historyczna w Drugiej i Trzeciej Rzeczypospolitej – podobieństwa i różnice w kontekście sytuacji polityczne* [w:] *Dwa dwudziestolecia Rzeczypospolitej. Oświata – religia – kultura i społeczeństwo*, t. 1, red. M. Fic, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek, Katowice 2010.
- Osiński Z., *Nauczanie historii w szkołach podstawowych w Polsce w latach 1944–1956. Uwarunkowania organizacyjne oraz ideowo polityczne*, Toruń 2006.
- Program nauczania dla szkoły podstawowej. Historia*, Warszawa 1997.
- Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej (tymczasowy). Historia klasy V–VIII*, Warszawa 1963.
- Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej (tymczasowy). Historia klasy V–VIII*, Warszawa 1970.
- Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej (tymczasowy). Historia klasy V–VIII*, Warszawa 1981.
- Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej (tymczasowy). Historia klasy IV–VIII*, Warszawa 1990.
- Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej. Wychowanie obywatelskie. Klasy VII i VIII*, Warszawa 1963.
- Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej. Projekt. Historia*, Warszawa 1949.
- Program nauki w 8-letniej szkole podstawowej. Projekt. Historia*, Warszawa 1947.
- Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Historia*, Warszawa 1920.
- Program szkoły podstawowej. Historia. Klasy IV–VIII*, Warszawa 1985.
- Radziwiłł A., *Ideologia wychowawcza sanacji i jej odbicie w polityce szkolnej w latach 1926–1939*, Maszynopis pracy doktorskiej, Warszawa 1966.
- Sadowska J., *Ku szkole na miarę II Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001.
- Słowikowski T., *Metodyka nauczania historii*, Warszawa 1972.

Stachura K., *Wychowanie obywatelskie jako przedmiot nauczania w Polsce Ludowej*, Zielona Góra 1984.

Wagner B., *Strategia wychowawcza PRL*, Warszawa 2009.

Wojdon J., *Propaganda polityczna w podręcznikach dla szkół podstawowych Polski Ludowej (1944–1989)*, Toruń 2001.

Założenia programowo-organizacyjne wychowania i kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Dokumenty i materiały, red. S. Frycie, Warszawa 1984.

Zielecki A., *Wprowadzenie do dydaktyki historii*, Kraków 2007.

